
Юлия Балтова

Институт за български език при БАН, България, София,
julia.baltowa@abv.bg

Към въпроса за „деминутивните“¹ съществителни и тяхното отразяване в лексикографията

Разграничаването на две самостоятелни словообразователни категории деминутиви и експресиви имат значение за начините, които се прилагат за отразяването им в лексикографската практика на модерните славянски книжовни езици.

Differentiation of two separate word formation categories – *diminutiva* and *expressiva* – shows that it is ways for their reflection in the lexicographical practice of the modern Slavic literary languages.

Ключови думи: деминутиви, модификационни деривати, форманти, словообразователна парафраза, лексикографски квалификатор

Key words: diminutives, modification derivatives, formants, word formation paraphrase, lexicographic qualifier

1 Когато се прави преглед на лингвистичните изследвания върху „деминутивите“ в славянските езици за периода от средата на 19. век до днес, се вижда, че голяма част от проблемите, свързани с тази категория единици (от различни части на речта), представляват трайна и последователно прокарвана линия, свързана с крайните цели на изследователите. Теоретичните изводи от лингвистичните изследвания оказват и до днес трайно влияние и върху лексикографската практика. През целия този период интересът на изследователите се фокусира върху словообразователните, лексико-семантичните и комуникативните специфики на „деминутивите“: обръща се внимание на словообразователните форманти (суфикси) и се прави тяхната класификация; правят се опити за разграничаване на производните единици, изразяващи обективни количествени значения от

¹ Кавичките в заглавието означават, че в статията се предлага по-различно схващане за съдържанието на този термин.

тези, които имат единствено експресивни значения (вж. Gramatyka 1998); характеризират се в лексико-семантичен план произвеждащите основи с оглед на възможностите за съчетаемост с „деминутивните“ суфикси; описва се функцията на „деминутивите“ в процесите на комуникация и т. н. (вж. например в българското езикознание първото самостоятелно изследване на „деминутивите“, направено от Наумова 1905а: 217–230). Освен това, десетилетия наред в славистичната лингвистична литература „заочно“ се спори за езиковия статус на единиците от тази категория – дали това са форми или са самостоятелни лексикални единици. По този въпрос се оформят три различни мнения, две от които взаимно се изключват, а с третото се прави опит да се постигне компромисно решаване на спора: а) „деминутивите“ са форми; б) те са самостоятелни лексикални единици и в) това са единици, които заемат междинно положение между формите и самостоятелните думи (по-подробно този въпрос е проследен например в изследванията на: Димитрова 1959, Кръстев 1976, Długosz 2009 и др.).

1.1 Актуализирането на интереса към „деминутивите“ днес, насочен най-вече към някои нерешени теоретични въпроси, или към постоянно разширяващия се обхват (сфери на разпространение) на категорията и нейното обогатяване, до голяма степен се влияе и от съществуващата лексикографска практика, от начина, по който „деминутивите“ се представят преди всичко в едноезичните тълковни речници². Може да се каже, че по отношение на положителните страни и особено на слабостите, които се проявяват при представянето на тези единици, в славянската лексикография не се откриват почти никакви различия. От една страна, в речниците на всички славянски езици „деминутивите“ се третират като самостоятелни лексикални единици, поради което те са включвани като заглавни думи (заглавки) в словниците не само на едноезичните, но и на двуезични и многоезични речници. Този факт трябва да бъде разглеждан като значителен теоретичен лексикографски напредък в сравнение с практиката от по-ранни периоди. От друга страна, лексикографията все още няма изработени точни и ясни критерии кои „деминутиви“ да се включват като заглавки и как в речниковите статии да бъде отразявана тяхната речева функция. Затова и слабостите на речниците са свързани преди всичко с подбора на лексикалните единици, с непоследователностите при тълкуването на техните значения (без строго определени критерии се прилагат и различните типове дефиниции – структурни или разгърнати) или при отразяването на употребите им в речевата практика

² Имат се предвид еднотомни, тритомни и многотомни тълковни речници.

и т. н. За българската лексикографска практика например, още през 70-те години на миналия век Боримир Кръстев отбелязва:

В българската лексикографска практика няма ясен и последователен критерий за умалителните. Затова в различните видове речници ту ги има като отделни равноправни думи (като заглавки – бел. моя, Ю. Б.), ту ги няма, т. е. остават скрити, като форми на други думи. Дори в един и същ речник никога няма строга последователност в това отношение (Кръстев 1976: 17).

Авторът има предвид тритомния *Речник на съвременния български книжовен език* (1955–1959).

Подобна слабост, макар в по-малка степен, се наблюдава и в отпечатаните досега 15 тома на *Речник на българския език* (1977–2015), изработван в Института за български език при БАН. По същия начин „деминутивите“ се представят и отразяват в речниците и на другите славянски езици: например, в десеттомния *Słownik języka polskiego* (1958–1969), в тритомния „*Słownik języka polskiego*“ (1982–1983), в седемнадесеттомния *Словарь современного русского языка* (1948–1965), в четиритомния *Словарь русского языка* (1957–1961) и др.

Непоследователното представяне на „деминутивите“ (разбирани традиционно) в речниците създава впечатление, че дори и днес чрез лексикографските трудове продължава „задочният“ спор за статуса на тази категория единици – дали са форми или са самостоятелни думи. Създаването впечатление обаче, не съответства на съвременното лингвистично схващане, че „деминутивите“ са производни думи с лексикален статус. Затова това схващане трябва убедително да бъде представяно и защитавано в речниковите корпуси чрез последователно спазване на приетите критерии, въз основа на които единиците от тази широко разпространена в славянските езици категория се включват и отразяват в лексикографските трудове. А това налага да се потърси решение на някои нерешени докрай теоретични въпроси, вследствие на което може да се намали до минимум и все още доминиращата роля на традицията в лексикографската практика.

Проследяването на използваните дефиниции за тълкуване значението на „деминутивите“ извежда на преден план в словообразуването и терминологичния въпрос за съдържанието на термина *деминутиви* (*deminutiva*). От това, как ще се отговори на този въпрос, зависи дали производните думи, определяни традиционно в славянското словообразуване като „деминутиви“, трябва да останат обединени в една словообразователна категория или се налага те да бъдат разделени в зависимост от значението, което словообразователните форманти изразяват на езиково равнище – количество или емоция.

2 Моето внимание в настоящата статия е насочено към значението на термина *деминутиви*, към функцията и значението на словообразователните форманти в словообразователно-семантичната структура на производните думи от тази категория и към някои от функциите и значението, които „деминутивните“ съществителни реализират, участвайки в процесите на комуникация. За целите на изследването са анализирани преди всичко български езикови единици, като в отделни случаи се привличат и примери от други славянски езици.

2.1 Терминът *деминутиви* се използва в словообразователната лингвистична литература³ като категориално обобщаващо название на еднословни производни лексикални единици, за които се приема, че експлицират в значението си семантичните признаци ‘умалителност’ или ‘експресивност’, формално представяни на езиково равнище от суфиксни словообразователни форманти. Смятам, че точното дефиниране на този термин в съвременното словообразуване зависи както от резултатите след анализ на производните единици, така също и от отнасянето им към някои от основните функции на словообразуването.

3 Словообразователната теория определя „деминутивните“ съществителни като част от модификационния тип деривати. Основанието за това се намира във функцията, която изпълнява словообразователният формант (СоФ) – да „модифицира“ лексикалното значение на произвеждащата основа, без да го променя по същество (вж. Dokulil 1962: 46–47). В обособената ономазиологична категория *nomina diminutiva*, както посочва и самият М. Докулил, са включени производни единици (деривати), с които се назовава както обективно съществуваща умалителност (срв. бълг. *столче, масичка, прозорче, лъжичка, дворче, къчица, градинка, градче, селце, брашънце, ракийка*; пол. *lasek, domek, okienko, deszczyk, stolik*; рус. *городок, дождик, стаканчик* и под.) и единици, в чиято формална структура СоФ изразява само емоция (срв. бълг. *слънчице, душичка, моренце*; пол. *konik, słonko*; рус. *солнышко, сынок* и под.). В лингвистичната литература се приема също, че в редица случаи производните думи със значение за обективно съществуваща умалителност, притежават и значение, с което се изразява емоция и което се реализира само в речева употреба. От това следва да си зададем въпроса: дали това значение също се изразява от СоФ в структурата на производната дума

³ В отделни славянски езици се използват и термини като *умалителни имена* (в българския), *съществителни за субективна оценка* (в българския и руския), *zdrobnienia* (в полския), *imená zdrobněná* (в чешкия) и т. н.

или се проявява като резултат от функционирането ѝ в речта като самостоятелна езикова единица със собствено лексикално значение.

3.1 Определянето на функциите на словообразуването в съвременната словообразователна теория и постигнатите резултати от приложението на модела за предикатно-аргументните структури при разкриване семантиката и категориалната принадлежност на производните думи, позволяват днес да бъдат разграничавани две отделни модификационни категории: *същински деминутиви* (*deminutiva*) и *експресиви* (*expressiva*). Дериватите от тези категории се съотнасят с две различни функции на словообразуването: номинативната и експресивната, според класификацията на Е. А. Земская (Земская 1992: 8); семантичната и прагматичната, по определението на Алиция Нагурко (Nagórko 2001: 199–212). Независимо коя от двете класификации един изследовател може да избере за своето изследване, съотнасянето на дериватите към две различни функции на словообразуването, намирам за критерий, който потвърждава нуждата от тяхното обособяване в самостоятелни модификационни категории. Не е възможно един и същ формант да изпълнява едновременно две различни функции като предава информация за две различни по съдържание значения. Определянето на две значения за една и съща езикова форма е съотносимо с друг лингвистичен проблем – с проблема за омонимията или за полисемията на словообразователните форманти, което не е задача на настоящото изследване.

3.2 *Същинските деминутиви* (*deminutiva*) са суфиксни производни думи от модификационен тип. Словообразователният суфикс е изразител на обективно съществуваща деминутивност (умалителност), характерна за определени обекти от действителността (предмети, лица, животни, явления), които имат количествени измерения (големина, обем, размер, възраст, сила). Това определя и номинационната (номинативната), референциална функция на дериватите от тази категория, осъществявана на езиково равнище чрез значението на словообразователните суфиксни форманти. Умалителността е един от признаковите компоненти на универсалната семантична категория количество, изразявана (макар и в различна степен) на всички езикови равнища, респективно и в словообразуването. Приемането на умалителността като обективно съществуваща реалност произтича от съвременното теоретично разбиране за категорията количество, изследвана в лингвистиката в семантичен план и с оглед на нейните реализации в отделните езикови равнища: морфологично, лексикално, синтактично, словообразователно и фразеологично.

3.2.1 В изследването си върху семантичната категория количество⁴, която в същността си включва и категорията степен, и акцентирайки върху обективно съществуващите, реални количествени отношения в действителността, Л. Крумова-Цветкова посочва също, че „обективността и универсалността на тази категория са причината да съществува твърде голяма еднотипност на средствата за нейното изразяване в различните езици“ (Крумова-Цветкова 2007: 9). Не малка роля за този извод имат и словообразователните езикови средства, които се използват в славянските езици днес, макар някои от тях да са претърпели съществени фонетични промени в своя исторически развой (вж. например Бошкович 1984: 130–297). Приемането на умалителността като обективно съществуващ признак показва, че същинските деминутиви като езикови номинации не може едновременно да се разглеждат и като производни единици за субективна оценка, както това се случва в някои трудове или при отделни изследователи на категорията (вж. например *Грамматика современного русского литературного языка* 1970: 129–136; Радева 2007: 146 и др.). Същинските деминутиви са номинационни образувания, които назовават реално съществуващи обекти от действителността: например *столче* е название на реално съществуващ малък по размер предмет – *стол*. Такива са и названията *прозорче*, *лъжичка*, *масичка*, *огледалце* и много други, обединявани в едно с оглед на изразявания от тях общ количествен признак (малък размер), който експлицира словообразователният формант.

3.3 В своята ономасиологична теория Милош Докулил посочва три семантични признака, наричайки ги „знаци“ (вж. Dokulil 1962: 46 – под линия), които словообразователният формант изразява в структурата на деминутивните производни имена: за квантитативност (*stůl* → *stolek*); за квалитативност (*chléb* → *clebiček*), и за квантитативност + квалитативност (*ruka* → *ručička*, *ručinka*). Този „знак“ според автора се добавя към произвеждащата основа и я модифицира. При прилагане на семантичния модел за предикатно-аргументните структури в анализа на деминутивните съществителни, схващането на М. Докулил за добавения „знак“ (= признак) към произвеждащата основа, която остава тъждествена на себе си по съдържание, от една страна се потвърждава, а от друга се

⁴ В един по-ранен етап авторката участва в съпоставителното изследване на същата категория като част от поредицата *Българско-полска съпоставителна граматика*, т. 3. Семантичните категории количество и степен, 1994. София, 39–183). В същия том, в съпоставителен план от Алина Петрова и Мария Чоролеева се изследва и категорията степен, за която авторките посочват, че „означава обобщено количествено определяне на признак на обекти въз основа на сравняването им“ (пак там, с. 192).

доуточнява и доразвива – определя се предикатната функция на този семантичен компонент, който формално е изразен на езиково равнище чрез словообразователния формант. От тази гледна точка деминутивите се отнасят към така наречените предикатни категории, по-точно към категориите, реализиращи добавени предикати (вж. Maldjieva 2009: 56). От гледна точка на семантичния синтаксис добавените предикати се „прилепват“ към (свързват се с) аргументите въз основа на принципите за атрибуция. Така се обяснява защо пълнозначният компонент в структурата на деривата не променя своето съдържание, а само се доизяснява с външен признак, относно неговия обем или размер (*малък*), количество (*малко*), степен или сила (*слаб*), възраст (*малък*, *млад*). Семантичната структура на същинските деминутивни съществителни може да бъде представяна в словообразуването с парафрази от типа: *‘Това е X (стол), който X (стол) е малък’*, *‘Това е X (мед), който X (мед) е малко (= малко количество)’*, *‘Това е X (кон), който X (кон) е малък (= малкото на животното)’*, *‘Това е X (чирак), който X (чирак) е млад’* и т. н. От приведените парафрази се вижда, че от словообразователна гледна точка названията на млади същества (хора и малките от животинския свят) също се отнасят към категорията на същинските деминутиви. Обособяването им в самостоятелна категория е възможно само въз основа на лексико-семантични критерии на лексикално равнище.

Така, използваната в лексикографията (според концепциите на отделните видове речници) структурна дефиниция – *‘Умалително от’* може да бъде прилагана единствено при представяне на същинските деминутивни съществителни. Тъй като речниковата дефиниция представя лексикалното значение на производната дума, може да се добавя и аналитично изразяване на умалителността чрез съчетания като *‘малък стол’*, *‘малко огледало’*, *‘млад чирак’*, срв. *столче...* *Умал. от стол; малък стол* и т. н. Този начин е от особено значение за двуезичните и многоезичните речници като при тях може да бъде предпочитан.

4 Производните думи, които в семантичната си структура имат добавен предикат, чието съдържание изразява определен тип емоция, за която на езиково равнище информира словообразователният формант, от словообразователна гледна точка не може да се определят като деминутиви. Това се вижда от словообразователните парафрази, в които напълно отсъства като структурен компонент количественият признак. Така например, значението на производната единица *слънчице* може да бъде представено с парафразата *‘Това е X (слънце), към който X (слънце) X¹ (човек) изпитва Y (определено чувство)’*. С такава парафраза може да

се определи семантичната структура на всички деривати, чиято произвеждаща основа е название на обект от действителността, който не може да бъде количествено характеризирани. Въпросът за експресивите като отделна словообразователна категория се нуждае от допълнителен задълбочен и всестрани анализ, основаващ се на доказателства, че има чувства, които са универсални и съществуват независимо от личната воля на отделния индивид. Основание да се приеме такава теза може да се намери в някои разсъждения, изразени например от Анна Вйежбицка. На въпрос „може ли да има универсални емоции“ Вйежбицка отговаря:

Szczególnie pytanie o „uniwersalność emocji” jest często mylone z pytaniem o uniwersalność pojęć emocji. Wiemy już, że nie ma żadnych uniwersalnych pojęć emocji (Wierzbicka 1999: 161).

Според Вйежбицка това обаче не означава, че не може да се вникне в света на човешките емоции и

że nie ma żadnych (uniwersalnie rozpoznawalnych) ludzkich emocji. Uniwersalność emocji i sposobów wyrażania emocji jest kwestią otwartą, wymagającą dalszych badań (Wierzbicka 1999: 162).

Експресивните субстантивни деривати като *слънчище*, *душичка*, *сынък*, *слонко* и под. трябва да се разграничават от експресивната употреба на същинските деминутиви в речевия акт, който е индивидуален и личен. В тази употреба деминутивите участват като лексикални единици за изразяване чувствата на говорещия в дадената ситуация. Количественото значение на СоФ тук е неутрализирано за сметка на емоцията, която се изразява от цялата производна единица вече в статус на лексема. Сравни например изречения като: *Всяка сутрин закусвам масълце и медец* (= обичам да закусвам масло и мед) и *В сладкиша задължително се слага масълце и медец* (= малко количество масло и мед). Затова в лексикографските трудове деминутивните образувания в тази своя функция трябва според мене да се включват в речниковите статии само като „употреби“ с дефиниция „За изразяване на...“, без това да бъде част от обобщената граматична или стилистична информация след заглавната дума. Следователно маркери като „Умалително галювно“ не бива да се допускат в лексикографската практика, защото те предават невярна информация. Квалификаторът ‘галювно’ може да предхожда дефиницията за речевата употреба. Това трябва да важи и за квалификатори като ‘иронично’, ‘презрително’ и под.

Експресивната употреба на лексикалните единици с форма на същински деминутиви представлява интерес за лексиколожките и стилистичните

изследвания. Тя обаче трябва аргументирано и с доказателства да бъде разграничавана от деривационните процеси, с които се занимава словообразуването. Това разграничаване има важно значение за лексикографията, за която е добре известно, че представя лексиката и граматиката на всеки език в азбучен ред.

В тази статия са изложени някои разсъждения по отделни теоретични и практически въпроси, свързани със субстантивните деминутивни и експесивни производни лексикални единици. Част от тези въпроси са дискусийни, поради което се налагат по-нататъшни изследвания, за да се достигне до обективни и убедителни отговори и решения както на словообразователно, така и на лексикално равнище. От това ще спечели и теоретичната лингвистика, и преди всичко съвременната модерна лексикография.

СЪКРАЩЕНИЯ

СоФ – словообразователен формант; срв. – сравни; вж. – виж; бълг. – български; рус. – руски; пол. – полски

ЛИТЕРАТУРА

Боримир КРЪСТЕВ, 1976: *Умалителността в българския език*. София: Издателство „Народна просвета“.

Българско-полска съпоставителна граматика, т. 3, 1994. *Семантичните категории количество и степен*. Ред. Виолета Косеска-Тошева, Йордан Пенчев. София: Академично издателство „Марин Дринов“.

Василка РАДЕВА, 2007: *В света на думите*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.

Велика НАУМОВА, 1905а: Умалителните и увеличителните суфикси в новобългарския език. В: *Известия на семинара по славянски филологии*, кн. 1. София. 217–230.

Велика НАУМОВА, 1905б: Употреба на умалителните и увеличителните имена в българския език. *Известия на семинара по славянски филологии*, кн. 1. София. 231–250.

Грамматика современного русского языка, 1970. Ред. Н. Ю. Шведова. Москва: Издательство „Наука“.

Елена А. ЗЕМСКАЯ, 1992: *Словообразование как деятельность*. Москва: Издательство „Наука“.

Лилия КРУМОВА-ЦВЕТКОВА, 2007: *Семантичната категория количество и нейното изразяване в българския език*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“.

Милка ДИМИТРОВА, 1959: Умалителните имена в книжовния български език. *Известия на института за български език*, кн. VI. София. 263–319.

Радослав БОШКОВИЧ, 1984: *Основы сравнительной грамматики славянских языков. Фонетика и словообразование*. Москва: „Высшая школа“.

Alicja NAGÓRKO, 2001: *Zarys gramatyki polskiej (ze słowotwórstwem)*. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN.

Anna WIERZBICKA, 1999: *Język – umysł – kultura*. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN.

Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia, 1998. Red. Renata Grzegorzewska, Roman Laskowski, Henryk Wróbel. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN.

Miloš DOKULIL, 1962: *Tvoření slov v češtině*, t. 1. Praha.

Natalia DŁUGOSZ, 2009: *Słowotwórstwo polskich i bułgarskich deminutiwów rzeczownikowych*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.

Viara MALDJEVA, 2009: *Gramatyka konfrontatywna bułgarsko-polska*, t. 9. *Słowotwórstwo*. Red. Violetta Koseska-Toszeva, Jordan Penčev. Warszawa: Sławistyczny ośrodek wydawniczy SOW.

ИЗТОЧНИЦИ

Речник на българския език, т. 1–15, 1977–2015. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“.

Речник на съвременния български книжовен език, т. 1–3, 1955–1959. София: Издание на Българската академия на науките.

Словарь современного русского языка, т. 1–17, 1948–1965. Москва–Ленинград.

Словарь русского языка, т. 1–4, 1981–1984. Ред. А.П. Евгеньева. Москва: Издательство „Русский язык“.

Słownik języka polskiego, т. 1–10, 1958–1968. Red. Witold Doroszewski. Warszawa.

Słownik języka polskiego, т. 1–3, 1982–1983. Red. Mieczysław Szymczak. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN.

SUMMARY

Considering the Issue of “Diminutives” and their Reflection in Lexicography

The article contains short word formation and lexical-semantic analysis of modification substantive derivatives that are traditionally defined in linguistics as *diminutives*. On the grounds of word formation paraphrases applied in the analysis that unveil derivatives' deep semantic structure, we suggest distinguishing two individual categories: *absolute diminutives* (*deminutiva*) and *expressives*. We could conclude that when using the absolute diminutives for expressing subjective evaluation in the communication process, they participate as ready lexical units whose meaning totally lacks the categorical feature *diminutiveness*. The observation of both categories' derivatives formation and behaviour shows that their word formation distinguishing and lexical differences in semantics of predicates represented by the suffixal formants as well as their speech use matter when it comes to the manners being applied for reflecting these categories in lexicographic (mainly single-language) practice – as headline words, definition and qualification.